

Tudományos közlemények

NÉMETORSZÁG FELOSZTÁSÁNAK TÖRTÉNETE VAGY A SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG ELŐTÖRTÉNETE?

Koncepcióváltozások a háborút követő évek Nyugat-Németországról szóló történeti irodalomban*

CLAUS SCHARF

A Nyugat-Németország 1945–1949 közötti történetéről szóló irodalom olyan mértékben gyarapodik, hogy ma már jogosan beszélhetünk a nemzetközi történettudományban, s főleg az NSZK historiográfiájában új kutatási súlypontról. Amikor munkatársammal, *Hans-Jürgen Schröderrel* nemrég majdnem 450 munkából állítottunk össze – a használhatóság és nem a teljességre törekvő igényével – irodalmi válogatást egy gyűjteményes kötetben Nagy-Britannia 1945–49 közötti Németország-politikájáról és az ugyan-ezen évek angol megszállási övezetéről, magunk lepödtünk meg legjobban, hogy a bibliográfiai adatok kétharmada a 70-es évekből, sőt 40 százalék az 1975–1979 közötti időből származik. Ez az expanzió, amely még nem érte el határait, a minőség kérdésének felvetését nemcsak érthetővé, hanem fontossá is teszi.

Mi érdekli a szerzőket Nyugat-Németországnak közvetlenül a második világháborút követő történetében?

Milyen források állnak a kutatók rendelkezésére?

Milyen összefüggés van a háború utáni történetkutatás és a nyugat-német történettudomány általános fejlődése, valamint az NSZK-ban végbement politikai és társadalmi változások között?

A probléma tárgyalása előtt két dolgot szeretnénk előzetesen leszögezni. Először: nem szándékunk, hogy itt a nyugat-német történészeknek kizárólag történetírói tevékenységét tartsuk kellően elegendőnek 1945-től koruk kommentálásában, jöllehet megérné publicisztikai, általános és kifejezetten helyzetükből fakadó politikai tevékenységüket az 1945 előtti német történészek hasonló jellegű ténykedésével összevetni. Másodszor: nem is lenne méltányos a háború utáni Nyugat-Németország történetéről szóló tudományos irodalmat tárgyaló fejtegetést csupán a történészek munkáira korlátozni. Kezdetről jelentős részük van a kutatásokban politológusoknak és szociológusoknak, közgazdászoknak és jogászoknak, és fejtegetéseink szempontjából némely fontos történelmi munka esetében teljesen lényegtelen, hogy szerzője tanszékvezető történész professzor, vagy történettudományi intézet kutatója, sőt – *horribile dictu* – esetleg csak jó elemző-készséggel rendelkező újságíró. S egyáltalán az NSZK jelenkortörténeti kutatásának majdan javára kell írni, hogy az 50-es évektől kezdve interdiszciplináris tudományként fejlődött, s hogy feltűnően sok dolgozat törekszik a történelmi és a rendszerező társadalomtudományi problémafelvetés és módszerek összekapcsolására.

Azon nagy politikai témák összehasonlításában, amelyeket a 60-as évek közepén különböző országokban nyilvánosan vitattak, *Ralf Dahrendorf*, a liberális szociológus,

*Az előadás az MTA Történettudományi Intézetében 1980. nov. 14-én hangzott el.

bírálatának adott hangot az NSZK-beli helyzetet illetően. Más országokban – állapítja meg – elsősorban szociális problémák vannak napirenden. Ezzel szemben az NSZK-ban folyó viták fő kérdése az, hogyan lehetne Németországot újraegyesíteni. Ez az ún. „német kérdés”, kivált „a németek kérdése másokhoz”, miközben megfeledeznek arról, hogy például létezik egy másik kérdés is: „a mások kérdése a németekhez”, tudniillik, hogy van-e lehetőség a német társadalomban a demokráciára. „A német érdek – folytatja Dahrendorf – nem saját társadalmunkat és belpolitikánkat érinti, hanem a világpolitikai külső erőviszonyokat s ezeknek nemzetünkre vonatkozó jelentőségét. A német gondok nem társadalmi, hanem nemzeti jellegűek.”

Ez a vélemény a maga kortól független általánosításával és polémikus túlzásával – differenciálatlansága miatt – Dahrendorf saját akkori társadalomelemzésével szemben sem állta meg a helyét. Az NSZK létrejötté óta eltelt további tizenöt esztendő távlatából azonban láthatjuk, hogy Ralf Dahrendorf könyve már 1965-ben sem volt pusztába kiáltott szó. Műve, a „Társadalom és demokrácia Németországban” kiadói siker lett, s éppen amiatt, hogy kritikája megfelelt a 60-as évek eleje óta rohamosan változó társadalmi tudatnak.

Már az 50-es évek végén, még erőteljesebben az 1961-es Berlin-krízis, s az 1962-es Kuba-válság okozta konfrontáció után a Szovjetunió és az USA a Kelet és Nyugat közötti feszültség enyhítésére törekedett. Így távolodott el az NSZK, „a hideg háború terméke”, a nyugati hatalmak politikájától, mert teljesíthetetlen Németország-politikai követelményekhez ragaszkodott. Az NSZK gazdasági fejlődése már az 1964–1965-ös konjunktúra tetőpontján hátat fordított a viszonylag korlátlan versenyzgazdálkodásnak, amelynek – úgy vélték – az 1948-as valutareform óta végbement ún. gazdasági csodát köszönhették, és erősítették az állami beavatkozást, amelynek módozatait a konjunkturális irányításban, a struktúrapolitikai intézkedésekben, s leginkább a váratlanul erős 1966/67-es dekonjunktúra idején jelentékenyen bővítették. A belpolitikában Konrad Adenauer kancellárságának utolsó éveit óta a Keresztény Demokrata Uniónak, (CDU) mint vezető kormánypártnak a válsága egyre több kárt okozott az egész parlamenti-politikai rendszernek. Az 1962-es Spiegel-afférek állami konfliktusokká váltak, mint Dahrendorf ironikusan megállapította, nem azért, mert hazaárulásról, hanem mert a sajtószabadság polgárjogáról, a kabinet tagjainak hatalommal való visszaéléséről és a parlamentnek a kormány részéről való semmibe vételéről volt szó. 1965 tavaszán vitatta meg a szövetségi parlament és a közvélemény a náci uralom büntetteinek elévülését, miközben ezzel egyidőben 1964-től a Német Nemzeti Párt (NPD) új nacionalista gyűjtő párttá nőtte ki magát, és nemsokára, az 1966–67-es gazdasági válsághelyzetben jobboldali radikális jelszavakkal látványos regionális választási sikereket ért el. A 60-as évek közepén heves nyilvános vita kezdődött a szükségtörvényekről. Az oktatásra és tudományra fordított közös kiadások túlméretezett növeléséért folytatott harc már az 50-es évek végén kezdetét vette. Ha az oktatáspolitikai erőfeszítések a 60-as évek első felében túlnyomórészt a hagyományos oktatásügy korszerűsítésére irányultak, hogy az NSZK technológiai-tudományos versenyképességét nemzetközi viszonylatban helyreállítsák, akkor ez a politika a 60-as évek közepén összeütközésbe került egy radikális, magától értetődően emancipált bírálattal, amely az egész oktatásügy társadalomgazdasági feltételeire, (tekintélyelven alapuló) szervezeti formára és ideológiai

premisszára vonatkozott. Csak részben sikerült a Német Szocialista Pártnak (SPD) a konfliktust politikai-parlamentari téren kihasználnia. Ez a párt 1949 óta ellenzékben volt elszigetelve, a programszerű alkalmazkodásával és gyakorlati kompromisszumaival a szocialista stratégiától eltávolodott, hogy néppártként a polgári és katolikus választók segítségével kormányképesse váljon. Amikor ez a politika a pártot 1966-ban először kormányra juttatta, a siker pírruszi győzelemnek bizonyult. Egyrészt a szövetségi kancellárt még mindig a Keresztény Demokrata és a Keresztény Szocialista Unió (CDU/CSU) adta „nagy” koalícióban, úgy hogy eleinte alig lehetett felismerni az alternatív politikai profilt, másrészt a politikailag elkötelezett ifjúság zöme csalódottan a „parlamenten kívüli ellenzék” felé fordult, amely szocialista, részben csupán általánosan tekintélyuralom- és hatalomellenes állam- és társadalomkritikájával a Szocialista Párt (SPD) ellen is fordult. Ha ez a kultúrforradalmi mozgalom egyáltalán követett valamilyen elméleti koncepciót, akkor az legfeljebb a frankfurti iskola kritikai társadalomelmélete volt. A nyugat-német szociológusok 1961-es tübingeni munkaértekezletén „a társadalomtudomány logikája”-ról folytatott módszertani elvi vita óta az antipozitivisták frankfurti iskola filozófusai és társadalomtudósai, akik a weimari köztársaság korából származó, Karl Marxra, Lukács Györgyre és Sigmund Freudra támaszkodó társadalomkritikai tételeket fejlesztették tovább, egyre nagyobb hatással voltak az egyetemi ifjúságra és a társadalmi változásban érdekelt értelmiségre. Mindezek a címszók magyarázatot és differenciált mérlegelést igényelnek, mégis jelzik kérdésfeltevésünkkel kapcsolatban, hogy az NSZK-ban a 60-as évek közepén a „német kérdések” már régen nem csupán kizárólag nemzeti, hanem társadalmi kérdések is voltak.

Úgy tűnik, hogy a háború utáni évek német történelméről kialakult uralkodó kép és ellentétben állott e korszak félreérthetetlen magatartás- és szemléletváltozásaival, amit az NSZK történészei a háború végétől eltelt első húsz esztendőben az 1945 utáni német történelemről publikáltak, az száz százalékgig megérdemelte Dahrendorf kritikáját: Gondjuk csak a „német kérdés” és a kelet–nyugati ellentét volt. Az egységes nemzetállam megszűnését egyoldalúan a Szovjetunió terhére írták, Nyugat-Németország bekapcsolódását a Nyugat gazdasági, politikai-ideológiai és végül militarista rendszerébe is a szovjet politikára való szükségszerű reagálásnak tartották. Nem ismerték el sem Németország második világháborús területvesztéseit, millió és millió német kényszeráttelepülését keletről, sem a szovjet megszállási övezet politikai fejlődését és az NDK-nak mint önálló államnak a létezését. Az újraegyesítésben reménykedtek, ha le is mondtak az erőszakos megoldásról, homályosan várták „a nagyedik, a szovjet megszállási övezet” hozzácsatolását annak a Nyugat-Németországnak a politikai és gazdasági rendszeréhez, amelynek 1948 óta végbement gyors gazdasági stabilizációját az USA támogatásának és a „szociális piacgazdálkodás” mellett szóló gazdaságpolitikai elvi döntéseknek a javára írtak. A hidegháborús korszakban még a náci múlttal foglalkozó történész tevékenység is az NSZK szabad-demokratikus alaprendezésének az igazolását szolgálta, amellyel történelmi torzszülöttként állították szembe mind a náci rezsimet, mind a kelet-európai szocialista államokat, amelyeket lemondva a társadalmi-gazdasági elemzésről, egyformán totális rendszereknek minősítettek.

Ezek az értelmezések minden nehézség nélkül beleilleszkedtek a kommunistaellenes történet szemléletbe, amely akkoriban más nyugati államokban, de különösen az USA-ban vitathatatlanul uralkodott. E szemléletmód szerint a szovjet hatalom az októberi forradalom, s különösen a második világháború eredményeképpen végbement terjeszkedése óta arra törekedett, hogy marxista–leninista forradalmi elméletének szellemében a kommunista világmozgalom segítségével és a Nyugat gyengeségének kihasználásával hatalmi és befolyási körét állandóan bővítse. Az USA csak 1947 óta adta fel együttműködési készségét, és tért át a szovjet expanzió meggátolásának politikájára. Csak azóta törekedtek a nyugati hatalmak arra, hogy németországi megszállási övezeteiket bevonják a kialakuló nyugati törzshöz. Az NSZK-ban a 60-as évek elejéig kibontakozó történetírás sajátossága mindenesetre az volt, hogy itt az Egyesült Államokkal és Angliával ellentétben nem fejlődött ki olyan említésre méltó, jelentős történetírás, amely a Szovjetuniót egyoldalúan vádolta volna a hidegháborús politika miatt. Még akkor sem, ha a vezető nyugat-német történészek ünnepi beszédekben, alkalmi írásaikban vagy a jelent kommentáló nyilatkozataikban tudományos munkásságuk keretein belül elismerték, hogy osztják és támogatják a nyugat-német társadalomban viruló nézeteket. De a kormány által hivatalosan támogatott, a négy nagyhatalom háború alatti és utáni politikájáról szóló publikációk özönében csak egészen kis részük volt. Kivétel erősíti a szabályt: *Theodor Schieder*, *Peter Rassow*-val, *Hans Rothfels*-szel és *Werner Conze*-vel, valamint kiváló jogtudósokkal együtt kiadta a Szövetségi Kitelepítési Minisztérium megbízásából a sok kötetes „A németek elűzése Közép-Kelet-Európából” című dokumentumgyűjteményét, amely egyébként nemcsak az NDK és más szocialista országok részéről, hanem az egykori keleti és népi németek immár nyugatnémet területen alakult és működő ún. honfitársi szervezeteitől (landsmannschaftliche Organisationen der Ost- und Volksdeutschen) is kritikát kapott. A müncheni történész, *Ernst Deuerlein* publikált részben az Össznémetügyi Szövetségi Minisztérium megbízásából az 50-es évek végétől terjedelmes dokumentumgyűjteményeket a négy nagyhatalom háború alatti és utáni konferenciáin megvitatott német kérdéssről és az újraegyesítés nyugat-német politikájáról.

Csak akkor, amikor Ralf Dahrendorf bírálta a „nemzeti kérdés” túlzott hangsúlyozását az NSZK-ban, és a nyugat-német közvéleményben is megrendült a hidegháború jogosultságának eszméje, jelent meg három szintézis, amely a hagyományos értelmezésen belül kielégíthette a tudományos igényeket. 1965-ben *Ernst Deuerlein* adott *Brand–Meyer–Just*: „A német történelem kézikönyve” számára egy dolgozatot „Németország a második világháború után 1945–1955” címmel. Egy évvel később publikált *Thilo Vogelsang*, a müncheni Jelenkortörténeti Intézet munkatársa, a Német Zsebkönyvkiadónak „A 20. századi világtörténelem” című kiadványában egy azóta többször megjelentetett és mindig a jelenkorig kiegészített kötetet: „A megosztott Németország”-ot. Ugyanebben az évben adta közre majd 900 nyomtatott oldalas nagydoktori értekezését *Hans-Peter Schwarz*, *Arnold Bergstraesser* politikatudós egyik tanítványa, amely a sokféle téziseit és a részleteket is illető bírálat ellenére is gazdag anyaga miatt mindmáig alapvető mű maradt. *Ernst Deuerlein* és *Thilo Vogelsang* kézikönyvszerű feldolgozásukban azoknak a tényeknek a rekonstruálására szorítkoztak, amelyek Németország megosztását okozták, mégis felfedezhetünk különbséget a két szerző felfogása között. *Ernst Deuerlein*

azokat az államjogtudósokat követte, akik azt állították, hogy a Német Birodalom az 1945-ös feltétel nélküli kapituláció után is folyamatosan fennállt, bár elismerték, hogy de facto egyedül a győztes hatalmak politikai akarata volt mérvadó a Német Birodalom területén. Ezzel szemben Thilo Vogelsang a német nemzeti állam végét már szakaszokra bontotta, és rámutatott arra, hogy a nyugat-német politika az Adenauer-korszakban egyetlen lépéssel sem jutott közelebb vallott céljához, hogy tudniillik az NSZK nyugati elkötelezettsége ellenére az újraegyesítésre törekszik. Csak a kelet–nyugati politika kiegyenlítődése – mondja Vogelsang – teremtheti meg a lehetőséget a német nemzet két részének egymáshoz való közeledésére.

Hans-Peter Schwarz terjedelmes munkája még erőteljesebben jelez fordulópontot a háború utáni Németország történetírásában. Míg Deuerlein államjogi premisszáival a megszállás időszakában Németországot pusztán a szövetségi politika tárgyának fogja fel, Schwarz a négy nagyhatalom politikájával összefüggésben vizsgálja meg alaposan a német vezető politikusok szerepét. Még ugyan a külföldi levéltári iratok nélkül, de már a különböző nyugat-német pártarchívumok, a megszállási övezetek hatósági jegyzőkönyveinek anyagából s főként számos nyomtatott forrásból vonta le Schwarz azt a következtetést, hogy a nyugati szövetségeseek kül- és Németország-politikai irányzatai, valamint a mértékadó nyugat-német politikusok ezirányú elképzelései „csodálatos gyorsan közeledtek egymáshoz”. Németország két része egyesítésének összes politikai alternatívái, köztük azok a tervek, hogy egy tömböktől független nyugati mintájú parlamenti-demokratikus rendszerben kapcsolódjanak össze, hamarosan füstbe mentek az egyre élesedő kelet–nyugati ellentét miatt. Mind a sürgetően fontos gazdasági stabilizációt, mind a nyugat-németországi lakosság többsége által megkívánt politikai rendszert egyre inkább a Nyugathoz való elkötelezettségtől remélték, akár az egység feladása árán is. „A német antikommunisták és az oroszok ellenlábasai már akkor hangadók voltak a nyugati övezetek pártjaiban, amikor a megszálló hatalmaknál már érlelődött ugyan, de még nem dőlt el a kelet–nyugati kapcsolatban az átváltás az együttműködésből a szembeállásba.” Az NSZK nyugati elkötelezettségének primátusával a nyugati hatalmak végül is egész a 60-as évekig támogatták az újraegyesítés követelményét.

Schwarz módszere a győztes hatalmak és a német pártok politikai programjainak és akaratkialakulási folyamatainak elemzése volt, és az ellentétes megnyilatkozások ellenére sem tudta teljesen elkerülni, hogy a nyugati megszállási övezet bevonását a nyugati rendszerbe ne egysíkú folyamatként mutassa be. Nem utolsó sorban azonban könyvének címe a történetírás perspektívájának fontos változását mutatta: „A Birodalomtól a Szövetségi Köztársaság felé”. Itt már nem Németország megosztásának a története volt elsőrendűen fontos, hanem jelentős részben a „Szövetségi Köztársaság előtörténete”. A nyugat-német állam kialakulásában azonban a nyugati elkötelezettségnek kétségtelenül döntő jelentőséget tulajdonít.

Schwarz mindenesetre egy olyan időpontban (1966) nyilvánította az NSZK és az USA szövetségét történelmileg szükségszerűnek, mikor azt egyrészt éppen politikai ellentétek is erősen terhelték, másrészt pedig, amikor Amerika vietnámi háborúja a nyugat-német ifjúságban is erős kételyeket ébresztett az USA-politika morális minőségével szemben. Hogy időközben az Egyesült Államokban a 19. század vége óta az amerikai

külpolitikára vonatkozó történetírásban revíziós áramlat alakult ki, amely bírálta az USA háború alatti és utáni politikáját Európában és különösen Németországban, ez Schwarz figyemét elkerülte.

Éppen a bíráló amerikai történészek új téziseinek elfogadása lett a következő években s egészen korunkig a jeladás az NSZK-ban is a hidegháború hagyományos értelmezésének felülvizsgálására és új kérdésfeltevésekre. Ezóta vonja kétségbe a nyugat-német történetírás sok szerzője is a szovjet politika expanziós jellegét a 40-es évek végén, s helyette a Hitler-ellenes koalíció végzetes széthullásának okát az USA politikai-gazdasági célkitűzéseiben keresik, amely az atomfegyver monopóliumának birtokában amerikai vezetéssel a kapitalista világrend megújítására és kiterjesztésére törekedett.

A második ösztönzést a háború utáni nyugat-német történelem historiográfiai felülvizsgálatához a 60-as évek közepe óta az a tény adta, hogy a Szövetségi Köztársaság eredetileg nem kedvelt provizórium a európai erőviszonyok szempontjából tartós képződménynek bizonyult, amelynek politikai stabilitása igen jól állta a más kapitalista államokkal való összehasonlítást. A 60-as évek közepéig majdnem kizárólag csak külföldi szerzők írtak monográfiákat az NSZK kialakulásáról: *John Golay* és *Peter Merkl* amerikai történészek, *Alfred Grosser*, francia politológus, akik közül a két utóbbi Németországból származik. Ez idő óta lettek kedvelt témák a következők: a politikai pártok és politikai rendszer története; az alkotmánypolitikai viták az 1949. máj. 23-i államalapítási törvény kihirdetéséig, valamint a parlamenti demokrácia kibontakozása a községekben, a tartományokban és a szövetségi államban. Ezekhez tartoznak szorosan: a társadalmi tudat fejlődése a nyugati megszállási övezetekben, a hivatalos náciitanítás folyamata és a német népességnek a szövetséges hatalmak részéről tudatosan végzett demokratikus átnevelése.

Végül még egy harmadik indítatásról is kell szólnunk a 60-as évek történetírásának új orientációja kapcsán. Mind a társadalmi változás szükségszerűségének egyre általánosabb belátása, mind az NSZK gazdasági-társadalmi rendjének radikális antikapitalista bírálata számos munka elkészülését segítette elő e rendszer eredetéről és történelmi alternatíváiról a háborút követő időkben. Különösen a munkásmozgalom valószínűleg elmulasztott lehetőségének, egy demokratikus gazdasági rendszer megteremtésének kérdése volt a vita tárgya, ahol is az értelmezés alapmintái túlságosan is hasonlítottak legalább részben azokhoz a politikai és történetírói utóvédharcokhoz, amelyek az 1918–19-es német forradalom idején vagy a weimari köztársaság végén a munkásmozgalom által elmulasztott lehetőségek körül zajlottak. Számos szerző, aki a felé az álláspont felé hajlik, hogy 1945 után megvolt a szocialista gazdasági rendszer lehetősége, összekapcsolja a Szövetségi Köztársaság kialakulását a magánkapitalista gazdasági rendszer visszaállításával, restaurációjával. Ennek a tézisnek persze csak akkor van értelme, ha a kapitalista gazdaságnak és szervezeti formáinak 1945. évi teljes összeomlásából indulunk ki.

Ha a háború utáni időszakra vonatkozó kutatások fellendülését a 60-as évek közepén ennek a három említett ösztönzésnek is lehet köszönni, nem becsülendők le a szakma belső tényezői sem. A 60-as évek nyugat-német történetírásában általában is utat tört magának a hagyományokkal való szabad szellemű szakítás és paradigmaváltás, s ez elsősorban annak a fiatalabb történésznemzedéknek köszönhető, amely a pozitívizmust

elvetette, s elsősorban történetelméleti, gazdaság- és társadalomtörténeti problémák felé fordult. A háború utáni kor történetírásának igen nagy hasznára vált a 60-as évek eleje óta az USA háború alatti és utáni hivatalos forrásainak és sok személyes dokumentumgyűjteménynek szabad kutatása és átfogó publikálása; mint például az elnöki iratok vagy Clay tábornok iratai, aki először katonai kormányzóhelyettes volt, később Eisenhower tábornok utódja és katonai kormányzó, aztán a németországi amerikai katonai kormányzat (OMGUS) összefoglaló iratai, amelynek leltározása és filmre vétele néhány éve már folyik. Az angliai levéltárügyben érvényes harmincéves kutatási tilalmi szabály lejártával felszabadították az utóbbi években Nagy-Britannia háború alatti és utáni politikai kormányzati iratait. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az NSZK-ban is, ahol szintén a harmincéves kutatási tilalom érvényes, a megszállási időszak legfontosabb iratainak kiadása a Koblenzi Szövetségi Levéltár és a Müncheni Jelenkortörténeti Intézet közös vállalkozásaként. Már 1976-ban megjelent az első kötete az először öt kötetre tervezett sorozatnak „A Német Szövetségi Köztársaság előtörténetének iratai 1945–1949”, amely a brit megszállási övezet tanácsának és bizottságainak, valamint az amerikai megszállási övezet tartományi tanácsának és direktóriumainak 1945 szeptembere és 1946 decembere között keletkezett jegyzőkönyveit tartalmazza. 1979-ben következett a sorozat második kötete az 1947-es év első felének megfelelő dokumentumaival. Ezenkívül vannak még az Egyesült Gazdasági Terület (a kettős zóna) Gazdasági Tanácsának 1947–1949-es szóbeli jelentései és nyomtatványai és a Parlamenti Tanács jegyzőkönyvei és iratai. Egyre több párt-, szakszervezeti és területi levéltár, valamint személyi hagyaték áll a kutatás rendelkezésére, noha a hozzáférhetőség csak részleges és főleg az üzemi levéltárak esetében még korlátozott. Két példa bizonyíthatja azonban, hogy a nyugati megszállási övezet társadalom- és gazdaságtörténetének kutatásához is fontos források állnak rendelkezésre.

1976-ban *Lutz Niethammer*, a háború utáni korszak kutatásának egyik úttörője, az amerikai titkos szolgálat elsőosztályú elemzéseiből válogatást közölt az 1945-ös németországi viszonyokról. Ezek a források nagyban hozzájárulnak a közigazgatási hatóságok létrejötte előtti, dokumentumokban szegény átmeneti korszak feltárása nehézségeinek áthidalásához. A múlt évben hívta fel a figyelmet *Dieter Scriverius* a düsseldorfi Észak-Rajna-Westfáliai Állami Főlevéltár hatalmas forrásanyagára, amely fontos adatokat tartalmaz a brit leszerelési politikáról főleg a Ruhr-vidéken, s amelyet eddig még nem tárt fel a kutatás. Egyebekben a jelenkori kutatási területek kiszélesítése már régen nem függvénye az ugyancsak nagy számú kortárs memoároknak. Sokkal többet nyújtanak a különböző, rendelkezésre álló forrásfajták az elfogulatlan véleményalkotáshoz, amelyet aztán a tudományos közvélemény fog és tud felülvizsgálni és megvitatni. Sajnálatos, hogy a kutatásnak ezzel szemben mindmáig nélkülöznie kell a francia és a szovjet politika hivatalos forrásait az angolszász hatalmakéval és Németországéval szemben, úgy hogy Franciaország és a Szovjetunió politikáját eddig legfeljebb csak amerikai és brit dokumentumkölcsonzések alapján rekonstruálhattuk.

Nyugat-Németország háború utáni történetének historiográfiájában a súlypontok most is arra a három impulzusra vezethetők vissza, amelyek a 60-as évek közepén a kortörténetírás fellendülését hozták:

1. a Hitler-ellenes koalíció felbomlásának okai, köztük az akkori ellentétek jelentősége Németország jövőjét illetően,

2. az NSZK politikai, alkotmányos és intézményes kezdeteinek problematikája,
3. az 1945–1949 közötti, társadalmi és gazdasági tényezők azon kérdései, amelyek Németország nyugati részében a társadalmi viszonyok kontinuitásának vagy diszkontinuitásának problémájában csúcsosodnak ki.

1.

A három nyugati hatalomnak a háború utáni Németországgal szemben folytatott politikájáról szóló történetírásban még ma is az Egyesült Államok politikája iránt mutatkozik a legnagyobb érdeklődés, s ehhez megemlítenéd, hogy az amerikai történészek helyzeti előnyben vannak a források felhasználását illetően. Ezenkívül az állandó vita, amely a hagyományos szemléletmódot követők, az azt felülvizsgálók és sok olyan történész között zajlik, akik egyik táborhoz sem akarják magukat számítani, élénkítőleg hat a kutatásokra. Különösen az olyan vizsgálatok hoznak előrelépést, amelyek már nem állásfoglalásváltozást jelentenek, hanem konkrét problémákon vizsgálják a kelet–nyugati konfliktus geneziséét. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az Egyesült Államokban a Szovjetunióval való sikeres együttműködés után a háború vége felé ismét a hagyományos ellenforradalmi irányvonal kezdett előtérbe kerülni.

Nem vitás, hogy a háború utáni korszakra vonatkozó amerikai tervezetek célja olyan politikai és gazdasági világrendszer kialakítása volt, amelyben az USA-nak, mint vezető gazdasági hatalomnak az exportját semmi sem akadályozta. Ezt a célt szolgálták a protekcionizmus és a kapitalista államoknak, valamint a szovjet típusú nem kapitalista gazdasági és társadalmi rendszereknek nyújtott preferenciák. A gazdasági világválság nyomasztó tudatában a különböző amerikai politikusok az export kiépítését vélték a legjobb stratégiának a belső gazdasági és belpolitikai válságok elkerülésére. Következésképp e politika érdekében a háború után igen gyorsan kellett Európát helyreállítani, és átmenetileg befolyásos alternatívák ellenére, mint ezeket pl. a Morgenthau-terv vázolta, Európa gazdasági újjáépítésének tervezetében az USA érdekében legalább 1944 vége óta Németországot is belevonták. Bár a négy nagyhatalom Jaltában és Potsdamban lényegében a közös Németország-politikának csak „negatív” elemeiben tudott egyezsége jutni, mégis az USA a háború végétől kezdve a gazdasági és politikai újjáépítésnek következetesen „pozitív” politikáját folytatta Németországban.

Az amerikai–szovjet kapcsolatok megromlásához olyan tényezők járultak hozzá, amelyek csak közvetve függtek össze Németországgal. Az amerikai kormány formálisan korrekt, szövetségpolitikailag azonban végzetes döntése, hogy a háború végével a Szovjetunióknak nyújtott kölcsönöket befagyaszttja, anélkül hogy a háború utáni időszakra átmeneti intézkedést foganatosított volna, meglepte és elkedvetlenítette a szovjet kormányt. Ezenkívül 1945 januárjától a Szovjetunióknak egy nagyobb hitelre vonatkozó kérését először a Roosevelt-, majd a Truman-kormányzat vonakodott teljesíteni, és végül, bár sikertelenül, gazdasági zsarolási kísérletekre használta fel. A potsdami tanácskozás után áthidalhatatlan nézeteltérések támadtak a jóvátétel kérdésében, amelyhez a Szovjetunió és Franciaország a szövetségesek egyezményeinek értelmében ragaszkodtak, amelyek

azonban ellentétben álltak az amerikai stabilizációs politikával. Éppen ebben a kérdésben bontakozott ki idejében az angol–amerikai érdekegyezés, mert a londoni munkaspárti kormány nem merte belpolitikailag a felelősséget vállalni, hogy az angol adófizetőt rávegye, mélyebben nyúljon a pénztárcájába a megszállási övezet költségeinek és még a Szovjetunióknak nyújtandó kölcsönöknek a fedezése céljából. Végül a Szovjetunióknak 1946-ban elfogadhatatlannak tüntek az USA kísérletei, hogy de facto elismertesse az atomfegyver monopóliumát. Emellett megkezdődött már a háború befejezésekor a két világhatalom versengése Németországgal, amelyet viszont, amennyiben ez Németország egységét érintené, saját biztonsági érdekeire hivatkozva Franciaország opponált. Mind Nagy-Británia, mind Franciaország először eredeti Németország-politikája azonban egyre inkább, s különösen az 1947-es moszkvai négyhatalmi konferencia sikertelensége után az amerikai politika irányvonalához idomult. Így hiúsult meg az USA politikáján mind a hagyományos francia biztonsági politika, mind az új brit biztonsági politika, amely többek között saját övezetében a bányák és a nehézipar államosítására törekedett. Mert amikor – a franciák halogató taktikája és a Benelux-államok tulajdonérdekeinek legyőzése után – az USA azzal fenyegetőzött, hogy a Marshall-terv által nyújtott segítséget a szocializált ipartól megtagadja, maguk a szocializálás korábbi német szószólói is meg-inogtak meggyőződésükben. Egyébként a Marshall-terv lett az amerikai stratégiának az az eszköze, amellyel Amerika európai és németországi befolyását magánkapitalista koncepciókkal gazdaságilag stabilizálta, és egyúttal megvalósította egy olyan külön német államnak a nyugati elkötelezettségét, amely nyugati mintájú gazdasági-társadalmi rendszerre épült.

2.

A nyugati megszállási övezet gazdasági és politikai életében egyaránt a háború vége óta legalább 1947–48-ig a megszálló hatalmak vitték a vezető szerepet, amelyeknek az volt az érdekük, hogy a közélet rendjét és az ellátást a lehető legkevesebb költség-ráfordítással biztosítsák. Ehhez viszont egyre inkább szükségük volt a németek köz-igazgatási tevékenységére, mégis gátolták pl. 1945-ben az antifasiszta munkások spontán kezdeményezéseit üzemi és üzemen kívüli tevékenységük kialakításában, s végül be is tiltották működésüket. Inkább a bürokratikus megoldásokat kedvelték, de ahol a kormányzat csődöt mondott, ott csak a népesség társadalmi infrastruktúrájával tudott a problémákon úrrá lenni. Később mint a szovjet megszállási övezetben, a nyugati zónákban is kialakultak a községi, kerületi és tartományi közigazgatási egységek, amelyeknek a katonai kormányzat utasításait kellett követniük. A közigazgatásban bizonyos demokratizálódás ment végbe az egykori nácik kiiktatásával és szerkezeti reformokkal. Ugyancsak később, mint a szovjet megszállási övezetben, kaptak a nyugati zónák pártjai és szakszervezetei szabadságjogokat, de tevékenységüket úgy 1947-ig a megszálló hatóságok még mindig bizalmatlanul nézték. A francia övezetben csak 1947 elején alakulhattak meg a pártok. Az első parlamenti választások az amerikai övezetben 1946 végén, az angol övezetben 1947 elején zajlottak le, úgy hogy csak ettől kezdve nyílt lehetőség a tartományi hatóságok s élükön a miniszterelnökök parlamenti ellenőrzésére. Miután az

össz német közigazgatási hatóságok megalakításáról szóló potsdami határozat a francia vétó miatt megghiúsult, az egyes övezetekben a legkülönbözőbb közigazgatási rendszerek alakultak ki, részben a megszálló hatalmak kormányzati hagyományaival összhangban.

Az amerikai övezetben tartományi tanács jött létre Bajorország, Württemberg-Baden és Hessen miniszterelnökeinek állandó konferenciájaként, ennek kellett az övezeten belüli fejlődést koordinálnia, a tanácsot közvetlenül a katonai kormányzás ellenőrizte. Ezzel a föderalista megoldással szemben a brit katonai kormányzat tanácsadói funkcióban működő központi hatóságokat hozott létre, az ún. központi hivatalokat és központi szervnek a parlament, a kormány és az állandó kamara keverékeként működő övezeti tanácsot.

Az amerikai kormány már 1946 nyarán, amikor négyhatalmi szabályozások nem születtek, felszólította a többi győztest, hogy megszállási övezetét gazdaságilag egyesítse az amerikaival, de csak Nagy-Britannia fogadta el az ajánlatot. A kettős zóna 1947. január 1-vel megvalósult, eleinte nem javította az életviszonyokat, sőt elég sok súrlódást okozott a korábban különálló területek közigazgatási gyakorlatában. Már 1947 közepén, a moszkvai külügyminiszteri konferencia sikertelensége, a Truman-doktrína és a Marshall-terv után, ráléptek arra az útra, amely egy különálló állam megteremtéséhez vezetett. A kettős zóna hatóságai átalakultak a kormány és a kétkamarás parlament előképeivé. Először itt kaptak lehetőséget a pártok az együttműködésre, a Keresztény Demokrata Unió (CDU) és a Szabad Demokrata Párt (FDP) polgári többsége azonban csakhamar oppozícióba kényszerítette a szociáldemokratákat. Csak 1949. április 1-én egyesítették a francia övezetet a kettős zónával, s mintegy hét héttel később megszavazták a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényét, mint ideiglenes alkotmányokmányt. Ezzel befejeződtek a Parlamenti Tanácsnak a nyugat-német részállam létrehozásáról folyó megbeszélései, amelyeket 1948 tavaszán Londonban a hat állam (USA, Nagy-Britannia, Franciaország, és a Benelux-államok) konferenciáján javasoltak, és amelyeket 1948. szeptember 1-én kezdtek meg.

Jelentős szerepük volt a tanácskozásokon azoknak a politikai tapasztalatoknak, amelyeket a német demokraták a weimari köztársaságban szereztek, valamint a náci uralom alatti antifasiszta száműzetés és a német ellenállási mozgalom célkitűzéseinek. A három szövetséges állam kifogásai és fenntartásai azonban mindvégig egyértelművé tették, hogy a német pártok vezetői az alkotmányról hozott döntéseikben nem voltak teljesen szabadok: Nyugat-Németország parlamenti demokráciája a megszálló rezsim feltételei között alakult ki. Hogy minden hatalom a népé, ahogy az alaptörvényben megfogalmazták, ez 1949-ben legfeljebb csak a bizonytalan jövő programja volt. Ugyancsak válasz nélkül maradt az a kérdés is, hogyan kellene Németország egységét helyreállítani, ha a külön nyugat-német állam alaptörvénye nyugati mintájú parlamenti demokráciára épült.

3.

Bár a Szövetségi Köztársaság alaptörvénye a szociális állam konkrét kialakításának tág teret ad, már jóval az alkotmány kibocsátása előtt döntöttek a társadalmi-gazdasági struktúráról. Ha fel is lehet sorolni egyenként életrajzokat, párt- és intézménytörténeteket

a Szövetségi Köztársaság fennállásának első tizenöt évéből, a háború utáni korszak gazdaság- és társadalomtörténetének tudományos kutatása akkor kezdődött meg, amikor a 60-as évek végén az állam társadalmi-gazdasági alapjait élesen bírálták. Elég néhány hatásos könyv címét felsorolnunk, hogy megmutassuk az utat, amerre főként a fiatal szerzők haladtak: „Az újjászervezés akadályai”, „A kényszer-kapitalizmus. Osztályharc a nyugati megszállási övezetekben”. „A nyugat-német restauráció determinánsai”, „Az elrendelt demokrácia”. Ezekben és más különböző színvonalú művekben is az a felfogás jut kifejezésre, hogy 1945 nemcsak a német fasizmus leverésének, hanem a németországi kapitalista rendszer gyengülésének, ha nem összeomlásának esztendeje is. Az alkotmány szociális állama azonban csak a minimuma azoknak a reális lehetőségeknek, amelyeket a gazdasági és társadalmi struktúra a népesség többségének érdekeit és igényeit figyelembe véve adhat.

Hivatkoznak a szerzők a szocializálásért és együttműködésért folytatott politikai és társadalmi küzdelmekre, amelyek végső soron a nyugati szövetségesek és főleg az USA beavatkozásai miatt hiúsultak meg, ezek az államok saját, Németország állítólagos demokratizálására irányuló törekvéseiket is feladták antikommunista motivációk miatt. Joggal mutatnak rá a fent említett könyvek írói és mások is arra, hogy a két nagy párt, a Szociáldemokrata Párt (SPD) és a Keresztény Demokrata Unió (CDU) 1945 és 1947 között többségben szállt síkra a kulcsiparágak közös tulajdonba vételéért és a gazdasági élet demokratizálásáért a munkavállalók üzemi és üzemen kívüli együttműködésének segítségével. A szövetségesekkel együtt az volt a véleményük, hogy Hitlert a magán nagytőke segítette hatalomra, és hogy a német imperializmus újraéledését csak az ipari elit hatalomtól való megfosztása akadályozhatja meg. Brit munkáspárti vezető politikusok, nyugat-németországi marxista és keresztény szocialisták egyaránt képtelennek tartották a kapitalista rendszert arra, hogy az újjáépítés égető problémáit megoldja. Főként a brit és vonakodva ugyan, de az amerikai katonai kormányzat is egy demokratikus földreform megvalósításán munkálkodott.

Természetesen igazuk van azoknak a bíráló nyugat-német szerzőknek, akik az Egyesült Államokban kibontakozott revíziós történetíráshoz csatlakozva az amerikai politikát hibáztatják azért, hogy megakadályozta a nyugati zónákban a gazdasági újjászervezést.

De az a sokszor túlságosan leegyszerűsített helyzetkép sem reális, mintha a kapitalizmus restaurációjára törekvő amerikai vezetéssel egy öntudatos munkásosztály által vezetett, a demokráciáért és szocializmusért célratorően küzdő nyugat-német lakosság állt volna szemben. Az a vélekedés is helytelen és pontatlan előfeltételekből indul ki, amely szerint a Szociáldemokrata Párt (SDP) egy túlnyomórészt jobboldali vezetés nyomására adta fel fokozatosan társadalompolitikai céljait a gyakorlatban.

Nem lebecsülendő a kapitalista gazdasági rend életképessége, amely a termelő üzemek részleges lerombolását, az egyébként is korlátozott leszerelést és az exportcsökkentést jobban kibírta, mint az infrastruktúra, főként a közlekedés és szállítás károsodását és az ipari városok lakásállományának deficitjét. Szákmialag jól képzett, a kettős zónából áttelepült vagy elmenekült egyénnel egyre növekedő munkásosztállyal, valamint az amerikai és a brit katonai kormányzat adminisztratív és pénzügyi támogatá-

sával már 1946-ban ismét olyan gazdasági növekedést ért el, amely az 1947–48 telének szállítási válsága után végül is stabilizálódott. A Marshall-terv és a valutareform támogatja gazdaságilag és ideológiailag a helyreállítást, amely magánkapitalista feltételek között ment végbe. Kedvezett még ennek a folyamatnak a nyugat-német lakosságban élő minden bürokratikus gazdálkodási forma iránti ellenszenv. A két nagy pártban megnőtt a liberális gazdasági modellek követőinek száma, úgy hogy mikor végül is a német politikusoknak felelősséggel dönteniük kellett a gazdasági rendszer problémájáról, már nem voltak többségben azok, akik a szocialista rendet választották. Ezenkívül elriasztotta őket a szovjet megszállási övezet példája, ahol a kulcsiparágak gyors államosítása és a földreform nem járt együtt sem nyugati mintájú demokratizálódással, sem az életszínvonal látványos javulásával.

Egyébként is túl keveset tudunk a nyugat-német lakosság társadalompolitikai tudatáról és szociálpszichológiai hajlamairól tizenkét éves náci uralom és hatévi háború után. Mindazonáltal jogos a tűnődés, hogy éppen az éhezés, a lakásínség és a menekültnyomor valószínűleg kedveztek a szocialista alternatíva melletti döntés szubjektív feltételeinek. Erősebb volt nap mint nap a túlélés érdeke, a munkahely és a háztartás testközelbeli problémáinak megoldási kényszere. Ez az érdek megint csak egybeesett főleg az amerikai katonai kormányzat politikai maximáival, az alapvető rendezéspolitikai döntéseket részben az önálló német parlamentek még ezután megteremtendő törvényesítésére való hivatkozással halogatták, és éppen a prejudiciumról való állítólagos lemondással előre eldöntötték a hagyományos gazdasági és társadalmi struktúra fenntartását.

Mindent egybevetve igazat kell adnunk *Jürgen Kockan*nak, aki a nyugat-németországi kapitalizmus restaurációjának tételét elveti, és helyette a kapitalizmus kontinuitását hangsúlyozza. Mint a történelmi folyamatosság és megszakadás kérdéseiben mindig, most is történészek feladata természetesen, hogy utánajárjanak a történelmileg meg nem valósult alternatíváknak, hogy mérlegeljék és megmagyarázzák az esélyeket, hogy miért nem oldottak meg végül is egy problémát. Harminc évvel ezelőtt még nem láthattuk előre azt, amit ma már tudunk: a korabeli döntések eredményeképpen Németország nyugati része a valóságban egyre inkább viszonylag stabil, magánkapitalista gazdasági rendszerű, szociális államjegyeket hordozó, parlamenti-demokratikus alkotmánnyal rendelkező ország lett, minden olyan politikai, gazdasági és társadalmi problémával együtt, amely napjainkban a Nyugat ipari államait jellemzi.